

**МОНГОЛЫН УРАН ЗОХИОЛ, УРЛАГТ VIII БОГД ЖИБЗУНДАМБА
ХУТАГТЫН ДҮРИЙГ БҮТЭЭСЭН ТУРШЛАГА, ОЛОЛТ, ДУТАГДАЛ**

Б.Хишигсүх
/МУИС/

Монголын утга, соёлын хагас зуун жилийн түүхийн цаг хугацаанд ихээхэн ээдрээтэй хувь тавилангаар холбогдсон бие хүн бол VIII Богд Жибзундамба /Жавзан-Агваанлуvsанчойжинямданзанванчигбалсамбуу/ Богд дээд хэлний оюун сайт номын наран шашныг баригч эрхт сайн цогт Агваанлуvsан /1869-1924/, хутагт билээ.

Манзуширийн хувилгаан гэж үе улиран нэрлэгдсэн Манжийн хаан Бүрэн Засагч /Түн Жи/ итгэмжит шинжээч, туршуулуудынхаа мэдээллээр Агваанлуvsанг Монголын бурханы шашны тэргүүн Богд Жибзундамбын дүр мөн¹ гэж зарлигаар батламжилжээ.

Судлаач Хөвдүүд овогт Г.Жамсранжав: “Богд хаан” /УБ.1988.6-7/ Жавзандамба хутагт бол хорин таван зууны тэртээх бурхан багшийн таван зуун шавийн нэг гэдэг. Тэгээд ертөнцөд дахин тодорсноос хойш 23 удаа хувилжээ. Түүний 10 нь Энэтхэгт, 15 нь Түвдэд, 2 нь Монголд тодорчээ. Тодрогчдын 6 нь бага балчраасаа Монголд аж төрж байсан тухай дурдсан байна. 1875 оны 10 сарын 3-ны өдөр VIII Богд Их хүрээнээ морилон ирэв. Мөн сарын шинийн 5-ны өдрийн луу цагт түүнийг хутагтын ширээнээ залав. Агваанлуvsангийн гурван ахыг Лувсанхайдав, Лувсанбалдан, Бадамцэрэн, дүүг нь Норов гэнэ. Лувсанхайдав шагай харвах дуртай наргианч хүн аж. Догшин сахиусуудыг шүтсээр яваад чойжин болжээ. Түүний байгуулсан “Өршөөлийг хөгжүүлэгч” сүм Чойжин ламын сүм /12/ гэж алдаршижээ. Лувсанхайдав Наймаа /Амгалан/ гацааны зайсан Дамдины охин Сүрэнхоролтой дэр нийлүүлжээ. Түүний охин нь Ж.Лхагвасүрэн жанжны эхнэр Дашцэдэн юм /13².

1891 он Агваанлуvsан 22 сүүдэртэй. Оросын монголч эрдэмтэн, жуулчин А.Позднеев түүнтэй нүүр учран золгож тухтай ярилцав. Хөрөг зургийг нь хальснаа буулгаж авав. Хутагт бол нуруугаар дунд зэрэг, туранхайвтар. Улбар шинж ергүй, бор хөх царайтай залуу байсан /30³.

Агваанлуvsан бурханы гүн ухаан, ёс суртахууны сургаал, винайн ёсноос гадна нийгэм, түүх, уран зохиол, анагаах ба одон орны ухаан, хэл бичгийг сонирхон

¹ О.Батсайхан., “Монголын сүүлчийн эзэн хаан VIII Богд Жавзандамба”/УБ.2008/

² Мөн тэнд

³ Мөн тэнд

судалж байсан тухай /48/⁴

Эрдэмтэд, судлаачдын үзэж байгаагаар “Оройн дээд”, “Түмэн наст” хэмээн өргөмжлөгдсөн Жавзан-Агваанлуvsанчойжнянданзанванчигбалсамбуу нь 1874 онд Монгол нутгийн газар шороон дээр хөл тавьж 1924 онд таалал төгстлөө аж төрсөн ажээ.

Та бид VIII Богд Жибзүндамба хутагтын тухай өнгөрсөн арваад жилийг эс тооцвол ихээхэн өрөөсгөл ойлголттой явж ирсэн байдаг. Ингээд VIII Богд Жибзүндамба хутагтын дүрийг Монголын уран зохиол, урлагт хэрхэн бүтээж ирсэн тухайд өгүүлэхийг зорьсон болно.

Монголчууд түүхийн бүтээлд VIII Богдын тухай тэмдэглэж өгүүлээд зуун дөч гаруй, уран зохиол, тайз, дэлгэцийн урлагт Богд хааны дүрийг дүрслэн, бүтээж ирснээс хойш эдүгээ хүртэл зуу гаруй жилийг үдсэн байна.

Оросын монголч эрдэмтэн, жуулчин А.Позднеев VIII Богд Жибзүндамба хутагттай нүүр учирч золгож тухайгаа тэмдэглэж үлдээсэн төдийгүй Богдын гэрэл зургийг хальснаа буулгаж авсан нь уламжлагдаж ирсэн ажээ. Тэрээр, “Хутагт бол нуруугаар дунд зэрэг, туранхайвтар. Улбар шинж ергүй, бор хөх царайтай залуу байсан” /30/⁵ байсан гэжээ..

Их хүрээнд байсан Манжийн сүүлийн амбан Сань До /Сандо/, удаа дараа тулган шаардсаны дагууд 1911 оны 12 сарын 3-нд нутаг буцжээ.

VIII Богд Жибзүндамбыг Монгол Улсын хаан ширээнд залах ёслол Цагаагчин гахай жилийн өвлийн дундад сарын шинийн есний /1911. 12. 29/ баасан гарагт хүрээний Төвийн шар ордонд болсон ажээ. Уул ёслолыг нүдээр үзсэн монголын томоохон сэхээтэн, угсаа залгамжилсан ноён Г.Навааннамжил “Өвгөн бичээчийн өгүүлэл” дурдатгал номондоо: “... Богд, эх дагина хоёр, хар үнэг гэдэг үнэт үстэй малгайд очир жинс хадаж, эрээн дээл, булган цоохор хүрэм өмсөж, явганаар шадар ноёд, сойвон, донир нарыг дагалдуулан хойноо шар торгон ба алтан саа луу хээт шүхэр хоёр, тогосны өдөн шүхэр нэг, ийм гурван шүхрийг бариулж, өмнө нь донир ба улаан хуйт сэлэм зүүсэн хар ноён хоёр хүн удирдан, мөнөөхөн бэлтгэсэн шар торгон зам дээгүүр алгуухнаар алхуулан явахад шадар ноёд дөрвөн хүн Богд, эх дагинын хоёр талаас нь түшиж хүндэтгэн явна. Ордны дотор байсан аймтгай шадар хүмүүс нь цочиж уулга алдаж бархирна... Богд, эх дагинын хамт Очирдар гэдэг дуганд ороод хойш явж төрийн ордонд орж очив... Тэндээс Богд хаан ба эх дагиныг төрийн ордонд хаан хатан өргөмжилж, элдэв ёслолоо дуусгаж, цогчин гэдэг том дуганд торгон зам засуулж, бишгүүр хөгжим зэргийг үлээлгэн олон сайд, ноёд, лам нар тойрон жагсаж, мөнхүү цогчин дуганд оруулав. Энэхүү дуганы төв хоймор байдаг Богдын олбог түшлэгийг хоёр адилхан зэрэгцүүлэн засаж, Богд, эх дагина нарыг залж суулган, лам нар даншиг гэдэг хурлыг хурж, мандал өргөн дуусмагц эргэж ордонд ороод, орой болоход мөн их ёслол жагсаалаар дээд сүмийн зүг буцаж, энэ өдрийн ёслол дуусаж тарав...”/УБ.1956.184-186 тал/⁶ гэж тэмдэглэн бичсэн байдаг.

⁴ Мөн тэнд

⁵ Д.Цэдэв., “Шүлэг аялгууны шүтэлцээ” /УБ.2005/

⁶ Г.Навааннамжил “Өвгөн бичээчийн өгүүлэл” /УБ.1956/

“Зуун лангийн жороо луус” хэмээх Богд хааны тухай дууг зарим судлаачид Олноо өргөгдсөн хаант Монгол улсын сүлд дуу хэмээн үзсэн нь бий. Уг дуунд:

**Зуун лангийн жороо луусыг
Жуузан дундаа хөлөглөнөө, хө
Зураг болсон Богд ламыгаа
Зонховын ширээнд залнаа, хө**

**Түмэн настай Богд эзэн минь
Шар тугдамдаа залраваа, хө
Төрийн тулгуур олон сайдууд
Төвшин ордондоо цуглаваа, хө**

**Наран гэрэлт Богд эзэн минь
Алтан жуузандаа залраваа, хө
Наян түмэн шавь нар нь
Амь насаа даатгаваа, хө**

**Алтан амтай бүрээ бишгүүрээ
Асарын үүдэнд хангинуулнаа, хө
Аврал ихтэй Богд ламыгаа
Авралын ширээнд залнаа, хө**

**Мөнгөн амтай бүрээ бишгүүрээ
Мөргөлийн үүдэнд хангинуулнаа, хө
Мөрөөдөл болсон Богд ламыгаа
Мөрний эхэнд залнаа, хө**

**Далай ламын зарлигтай
Дайсан хортон дарагдах болтугай
Дар эх бурханаа адистай**

Даяар хамт жаргах болтугай /УБ.2015. 547/ хэмээн дууны талаар дотоод, гадаадын цөөнгүй эрдэмтдийн судалгаа гарсан байна. Богд хааны тухай “**Зуун лангийн жороо луус**” хэмээх дууг хэрхэн зохиогдсон талаар Можарын нэрт монголч эрдэмтэн Д.Кара мэдээлж, Америкийн Индианы Их Сургуулийн номын сангаас монгол судлаач А.Рудневын “Магистрын диссертаци” болох “Материалы по говорам Восточной Монголии” номыг үзэж түүний хуудсуудын хооронд цагаан цаасан хавчуулга хийж, шинэ мэдээ сэлтийг нөхөн бичдэг байсны дундаас Оросын “Огонёк” сэтгүүлийн нэгэн өгүүллийн хайчилбарыг олж Америкийн “Монголын нийгэмлэгийн сэтгүүл” Mongolian studies (joirnal of the Mongolia Society) цувралын 1991 оны volume XIV-г хэвлүүлж тайлбар судалгаа хийжээ./УБ.2005.,162/ Түүнд хавсралт болгосон “Огонёк” сэтгүүлийн 1914 оны 4 сарын 6-19ний 14дүгээрт нийтлэгдсэнийг эрдэмтэн Д.Цэдэв хуулбарлан толилуулжээ.

ЗУРАГ №1

Сүлд дууны аялгууг бичсэний төлөө Хутагтын дэд зэргийн дөрөвдүгээр “Эрдэнийн очир” одонгоор хөгжмийн зохиолч А.В.Кадлецийг шагнасан байдаг.

Полшийн эрдэмтэн Фердинанд Оссендовский бичиж 1922 онд АУН-д хэвлүүлсэн “Амьтад, хүмүүс, бурхад” хэмээх номдоо: “...Уурын тэрэг, эгшигт хайрцаг, харилцах утас, болор шаазан эдлэл, гар зураг, үнэртэй ус, хөгжмийн зэмсэг, ховор амьтан заан, цаст Гималайн баавгай, сармагчин, Энэтхэгийн могой, тоть зэрэг амьтад бас бус зүйл хааны ордонд байна...”/Ferdinand Ossedowski.Beasts,Men end Gods.New York,E.R.Dutton Company,1922,pp.145-154/7 гэснээс үзвэл Богд хаан ордондоо элдэв сонин зүйлийн цуглуулгатай байсан гэдгийн нэг жишээ болж байна.

Оросын монголч эрдэмтэн Б.Я.Владимирцов “Улаан туг” / 1927., стр 7-8/ дууны нэгэн хувилбарыг олж судалгааны өгүүлэл бичсэн нь 1927 онд Ленинградд хэвлэгдсэн байна.

Улаан тугийг мандуулаад
Улсын сүрийг бадруулаад
Урвасан хулгай Найдан ванг
Уухай хийгээд дарав аа хө

Шар тугийг мандуулаад
Шажны сүрийг бадруулаад
Шавь нар болсон биднүүс
Шамбалын дайнд мордов оо хө

Цагаан бүрээг үлээж
Цог заль хийморийг жигдрүүлээд
Жагсаал ёсыг гүйцэтгээд
Чанадын сүрийг дарав аа хө хө

Түмэн сумтай пулемёт нь
Төрийн цэргийн зэвсэг ээ хө

⁷ Ferdinand Ossedowski.Beasts,Men end Gods.New York,E.R.Dutton Company,1922,pp.145-154/

Түйтгэр болсон муу сайчуудыг
Төрийн ёсоор устгав аа хө

Галтай тусдаг гаржаамыг
Гартаа бариад мордов оо хө
Гандан чойжингийн авралаар
Гамингийн үндсийг таслав аа хө

Бодьтой тусдаг винтовыг
Болно гэж барив аа хө

Богд хааны авралаар

Бароны үндсийг таслав аа хө... хэмээн дуулдаг байна.

Нэрт зохиолч Д.Намдаг “Шинэ Монголын шинэ театр” номдоо С.Буяннэмэхийн “Усгүй хар архи” буюу “Эд нар ингээд үхнэ” гэдэг жүжгийг авч тоглуусан тухайд “1931 оны намар С.Буяннэмэхийн “Усгүй хар архи” хэмээх зохиолыг авч тоглов...” /УБ 1988 35/⁸ гэж тэмдэглэжээ. Нийт арван зургаан удаа тоглогдсон “Усгүй хар архи” хэмээх жүжигт (БНМАУ-ын соёлын түүхийн тойм) хар, шар ихэс дээдэс шинэ тулгар ардын засгийг хэрхэн унагаах тухайд Богд хаанд айлтгал өргөж, шинэ засгийн талаар худал хийдэм цуурхал дэгдээж, үр дүн гарахгүйгээр үл барам Богд хаан насан эцэслэдэг. Дөрвөн бүлэг бүхий уг хошин жүжигт Богд хааны дүрийг ийн дүрсэлж, Богд хаан хүзүүндээ том лүү өлгөөд хөлчүүрсэн байдалтай. Богдын хүзүүнээс өлгөсөн лүүнд лонхоор лонхоор архи цутгах хэдий ч өнөөх лүү ёроолгүй учраас архи нь гоожиж сүсэгтэн олон тэр архианаас хүртэх гэж улайран зүтгэж байна. Богдын шадар туслах хогийн шүүрэнд хөсрий шаахай углан түүнээ “Богдын сунтаг” болгон цугларсан олонд сунтгийн адис хүртээж байгаа тухай өгүүлжээ. С.Буяннэмэхийн “Усгүй хар архи” хэмээх жүжигт бүтээсэн VIII Богд Жибзундамбын дүрийг Монголын тайзны урлагт анх дүрсэлж үзүүлсэн Богд хааны дүр хэмээн судлаачид үздэг. Уг жүжгийн найруулагчаар театрын сургагч А.Ефремов ажилласан байна.

Ши.Аюушийн “Хатан Долгор, харц Дамдин” аялгуут жүжиг 1934-1935 онд бүтээгджээ. Халх даяар амьд бурхан хэмээн алдаршсан Богд Жибзундамба хутагт тэргүүтэй хар, шар ихэс дээдсийн бусармаг хуйвалдаан, эгэл ард харц ядуусын сэтгэлээр хэрхэн тоглож байгааг, тухайлбал, хоёрдугаар үзэгдэлд Богдын ногоон ордны хаалгаар хоёр хаалгач гарч ирээд:

... Наран гэрэлт, түмэн наст эзэн хаанаас зарлиг буулгаж

Боол хар /харц/ Дамдины гэргий Долгорыг Ногоон дарь эх цол өргөмжилж

Ван ноён Таяд хатан болгож шилжүүлсүгэй

Долгор Ногоон дарь эх нааш ирж эзний хишгийг хүртсүгэй... гэж эзэн хааны зарлигийг өндөр дуугаар уншиж байна. Энэ нь харц Дамдин, хатан Долгор нарын сэтгэл рүү зүү шивэх шиг болжээ. Долгор:

Боол миний бие чинь

Богд эзний хишгийг хүртэхгүй..., гэж байна. Уг жүжгээр Богд хааны зүгээс нэр

⁸ Д.Намдаг “Шинэ Монголын шинэ театр” /УБ.1988/

алдар, эрх мэдлээрээн бүхнийг шийдэж эгэл ардыг хэрхэн хагацуулж сэтгэлийн тамд унагаж байгаа бусармаг үйлийн тухай өгүүлжээ.

Д.Нацагдоржийн “Их авхай” /1934/ хэмээх жүжигтээ Богд хааны нүдийг илааршуулахын тулд амьд хүнээр барам гаргах аврал буулгасан гэдэг үйл явдлыг баримталж Ринбүүч, Жибзундамба, Базарваань, Дэжид, Амгаасэд, Оюунчимэг нарын дүрийг бүтээжээ. Энэхүү жүжигт Богд гэгээн, Ринбүүч, Базарваань нар хувийн өш хонзонгийн сэтгэл өвөрлөж арван наймтай залуу бүсгүй Оюунчимэгийг амьдаар нь барамд гаргаж байна.

Агваанлуvsан /5 настай үеийн зураг/

Гончигцэрэнгийн Агваанлуvsанг Манжийн хаан Бүрэн Засагч /Түн Жи/ Богдын хойд дүрээр тодорсныг батламжилан зарлиг гаргасан ажээ. Нийтийн он тооллын 1875 оны 10 сарын 3-ны өдөр Их хүрээнд ирсэн түүнийг шинийн тавны өдрийн луу цагт түүнийг хутагтын ширээнээ залсан байна

Ши.Аюушийн “Хатан Долгор, харц Дамдин” аялгуут дуулалт, Д. Нацагдоржийн “Их авхай” /1934/ хэмээх жүжгийн Богд хааны дүрийг Богд Жибзундамба хутагт тэргүүтэй хар, шар

ихэс дээдсийн бусармаг хуйвалдаан, эгэл ард харц ядуусын сэтгэлээр хэрхэн тоглож байгааг, тухайлбал, хоёрдугаар үзэгдэлд Богдын ногоон ордны хаалгаар хоёр хаалгач гарч ирээд:

... Наран гэрэлт, түмэн наст эзэн хаанаас зарлиг буулгаж

Боол хар /харц/ Дамдины гэргий Долгорыг Ногоон дарь эх цол өргөмжилж

Ван ноён Таяд хатан болгож шилжүүлсүгэй

Долгор Ногоон дарь эх нааш ирж эзний хишгийг хүртсүгэй... гэж эзэн хааны зарлигийг өндөр дуугаар

VIII Богд Жавзандамба хутагтын зураг хэмээн танив

уншиж байна. Энэ нь харц Дамдин, хатан Долгор нарын сэтгэл рүү зүү шивэх шиг болжээ. Долгор:

Боол миний бие чинь

Богд эзний хишгийг хүртэхгүй.., гэж байна. Уг жүжгээр Богд хааны зүгээс нэр алдар, эрх мэдлээрээн бүхнийг шийдэж эгэл ардыг хэрхэн хагацуулж сэтгэлийн тамд унагаж байгаа бусармаг үйлийн тухай өгүүлжээ.

“Их авхай” жүжигт Богд хааны нүдийг илааршуулахын тулд амьд хүнээр барам гаргах аврал буулгасан гэдэг үйл явдлыг баримталж Ринбүүч, Жибзундамба, Базарваань, Дэжид, Амгаасэд, Оюунчимэг нарын дүрийг бүтээжээ. Энэхүү жүжигт Богд гэгээн, Ринбүүч, Базарваань нар хувийн өш хонзонгийн сэтгэл өвөрлөж арван наймтай залуу бүсгүй Оюунчимэгийг амьдаар нь барамд гаргаж байна.

Зохиолч, найруулагч Э.Оюун, В.Варшавский, А.Боршаговский, нарын хамтын бүтээл “Талын баатар” жүжгийн VIII Богд хаан ухаан сохор, харах мэлмий нь бас сохроор дүрслэгдсэн байдаг. Уг жүжгийн тухайд Б.Ринчен шүүмждээ: *“Биеэ худалддаг ноёд, дээд лам нарын тоглоом болсон сохор Богд ба бялдууч ноёдод өөрийн хүслийг тулгагч гамингийн түрэмгийлэн эзлэгч жанжин Сүй-Шюй-Жан, харгис балмад Барон Унгерн нар гарна”* гэжээ.

Б.Ринчен “Үүрийн туяа” гурамсан романд Богд хааны дүрийг дүрсэлсэн нь /1947-1955 /, анхны түүхэн роман хэмээн судлаачид үздэг болно. “Үүрийн туяа” роман дахь Богд хаан болоод Далай лам нарын тухай өгүүлсэн “Богд Далай лам хоёрын учирсан зүйл үнэн байдалд үл тохирмуй. Чухам ямар учир богдыг буруушаан далай ламыг сайшааж үнэн явдлыг гуйвуулсан учрыг мэдэхийг хүсмүй. /243/” Ц.Дамдинсүрэн “Туяа” романыг 1950.08.16. Сонгино., гэж тэмдэглэсэн байна. Учир нь “Үүрийн туяа” романд “Богд хаан нэг шар хүүхнээ дагуулан ихээхэн согтчихоод Ганданд буусан далай лам дээр очоод элдвээр агсагнан буурь суурьгүй, замаа алдсан ааш араншинтай, согтуу хөлчүү дүрээр дүрслэгдсэн”-ийг хэлсэн байна. Жишээлбэл, тус романы тэргүүн дэвтэр 71-р талд “...Урьд Цэ гүн, хутагтад Туул голд давхарлаг модон тагт байшин босгож өргөөд, хутагтын шадар хүн болж мандтал, Цэ, гүнгийн бага хатан Норов гэгчийн гялалзсан хар нүд нь дээрхийн таалалд нийлээд, Цэ гүн сүнсний огиу болсон хатнаа алджээ. Хорвоо ертөнцөд мөнх юм байдаггүй учир, дээрхийн таалах хүсэл санаа ч хурднаа хувьсаж, Норов хатны бие шалтгаантай болон хоцорчээ. Норов хатны орныг дээрхийн сэтгэлд Очирвань бурхны хувилгаан, уртлаг царайтай залуу Жалханз хутагт эзлээд, хөдөө нутгаасаа дээрхийн дуудсан таалалд нийлүүлэн ирж, хатны халааг авсан байжээ.” гэсэн байна. “Үүрийн туяа” романы 73-р талд “... Өнгө дарсанд хэтэрхийеэ шунаж эрт өтөлсөн овор ихтэй царай нь архаг суусан шар өнгөтэй бөгөөд тачаангуйт зузаан уруул нь, бүлтийсхийсэн нүдний хүйтэн харцтай нийлээд, эзэрхэг шинжтэй, нүд ам нь улам ч хүйтэн харагдах ажээ. Дэргэд нь, хоргой гадаргатай хурган хөнжлөөр толгойгоо битүүлэн хучсан залуу банди, алиа салбадайг орж ирэхэд зүйлсэн толгойгоо хөнжил дороос гаргаж, улцгар ягаан хацар, чавга улаан уруул нь эрх танхи эм хүний шинжтэй ажээ.” гэсэн нь цэл залуугаараа нүхэн гянданд тарчилж үхсэн Лэгцэг болно. “Үүрийн туяа” романы 225 талд “... Ширчин нүүр дээр нь батгана суусан юм шиг ярвайсхийгээд хариу дуугарсангүй. Бяцхан Ленинмаа, мойл хар нүдээрээ үл таалах зочныг ширтэн, үл ойшоох байдал үзүүлж.

- Аавын сонин гэж дуугарахад нь Дүйнхар,
- Чиний муу аав! гэжээ.
- Миний аав муу биш, та муу гэж Ленинмаагийн хэлэхэд.

- Хүүхээ тэгдэггүй юм шүү гээд Цэрэн, жаал охиноо өвөр дээрээ суулгаад, илүү дутуу, хатуу ширүүн үг битгий хэл дээ гэсэн шиг, нөхрийнхөө өөдөөс зовнин харжээ...” гэсэн байхад 254-256 талд “... Дээрхийн гэгээн, Наймаа хотоос хөлчүү шиг заларч яваад, ордны хаалган тус Цэцэнхан аймгийн нэг эхнэр, Богдод мөргөх гэж жаал охиноо дагуулж ирсэнтэй яг дайралддаг байжээ. Тэр охин нь, нарт ертөнцөд хосгүй сайхан хүн байж, Богдын нүдэнд тун ч таатай үзэгдэж л дээ. Тэгэхэд нь тэр дороо мутрынхаа адис тавиад, охиныг нь ордондоо үлдээж, ном хүртээнэ гэж гэнэ. Эх нь магнайгаа хагартал баярлаж, өөрөө Богд гэгээний мутрын адис хүртээд, охиноо ном авшиг хүртэх нь гэж сэтгэл нь хөөрч баярлан гялайж л дээ. Тэгтэл, өнөөх согтуу Богд, тэр жаал охиныг хүчирхээд, нас бие гүйцээгүй хөөрхий тэр жаалыг гэмтээчихжээ. Цус нь тогтдоггүй сандрааж, ..., охиныг шуудайд хийж чулуу чихэлцээд Туул голын “ухаахум” гэдэг цүнхээлд үйхэд, шуудай дотроос ёолж билээ...” гэсэн нь ёстой л бүхэл бүтэн улсын эзэн хаан, бүр ухаант хүмүний үйлдэх аймшигт, гутамшигт үйл мөн үү, хэмээн дотор жихүүцэм, жигшин үзэхэд хүргэж байдаг. Б.Ринченгийн “Үүрийн туяа” романы тэргүүн дэвтрийн зарим хэсгийг эс тооцвол уг бүтээлээр VIII Богд Жибзундамбын дүрийг гаргахдаа хэт нэг талыг барьж, өрөөсгөл хандаад зогсоогүй Жалханз хутагтыг /Жалханз хутагт Дамдинбазар болов уу/ хүртэл зүй бусаар харуулсан нь нэн эмзэглүүштэй санагдана. Хэдийгээр бүх зүйлийг үзэл суртлын хүлээс, дарамтын дор бичсэн гэдэг ч дэндүү туйлширч, дан хар бараан талаас нь үзүүлсэн нь даанч харамсалтай аж.

Зохиолч Ж.Пүрэвийн дурсамжаас: “Миний аавыг “Бөхөөн” Жамба гэж нутгийнхан нь дууддаг байсан. Ямагт мал руугаа бөхийж харж явдаг байсан болохоор нь тэгж дууддаг байсан биз. Бөхөөн гэдэг чинь бөхөн зээр гэсэн үг шүү дээ. Аав минь бүүр багаасаа Сайн ноён хан Намнансүрэнгийн гарын зарц нь байсан гэдэг. Сайн ноён хааны тухай их сонин юм аав минь ярьж, тэр хүнийг их магтдаг байлаа...” хэмээн зохиолч Ж.Пүрэв өгүүлж, “Аянга” /1961/ романдаа Сайн ноён хан Төгс-Очирын Намнансүрэнгийн тухай бичихийн зэрэгцээ бас Богд хааны дүрийг дүрсэлсэн бөгөөд хожим “Их хааны удам” уран сайхны кино бүтээхэд уг зохиолоос сэдэвлэсэн байдаг. Д.Маам “Газар шороо” романдаа монголын эзэн хаан Богд Жибзундамбын дүрийг гаргахдаа эрдэм билигтэй, сэргэлэн хараатай Дондогдоржийн мэдрэлийг хятад аргаар хордуулан, Лхамсүрэнг зайлуулж, монголоо гэсэн Ханддорж, Намнансүрэн нарыг хөнөөн, хааны ордон Агваанбадам мэтийн хорон санаатны үүр болж байна. Мөн Богд Жибзундамба хутагт зүүдээрээ төр, шашны бодлогын мөн чанарыг ойлгож ухаарч байгаа мэтээр дүрсэлжээ. Богд Жибзундамба бээр хатан Дондогдуламдаа хандаж: “Чиний бодол хумсны толио мэт бачуу давчуу биш, далай мэт уужим, газарт орхисон шүлс мэт охор гүехэн бус, мөрөн адил гүн байх ёстой сон доо./1982.19/., гэж байгаа зэргээс нь ажиглахад тэрээр дотоод сэтгэлдээ ихээхэн зөрчилтэй, туйлбаргүй нэгэн гэдэг талаас нь дүрсэлсэн байна. Д.Намдаг “Цаг төрийн үймээн” романдаа: “... дорд ард усанд чанасан будаагаа тавтай идэхэд ч бэрх, эзэн дээдсүүд ч ... Сэтгэл түгшүүртэй. Товчхон хэлэхэд хоолойд дүүжлүүр, хонгонд шулуур... Монгол орон уул тал, хүн, малынхаа

хамт хар тогоонд үйгдэн, дээр дороо орон буцалж буй юм шиг” 1919 оны эцэс 1921 оны эхэн, 40 гаруй дүр., Ч.Лодойдамба “Тунгалаг Тамир” романдаа Заяын гэгээний зальхай явдал, ужид цэнгэл /Заяын хүрээнд өөрийн цэрэгтэйгээ очсон Хатанбаатар Магсаржав Зая гэгээнийг олны өмнө ташуурдаж байдаг/, сүсэгтэн олны дотор амьд бурхан гэж алдаршсан Богд хаан, төв шударга, бас ч ертөнцийн наадах цаадахыг гүнээ ухаарсан анги Ренчинг хэрхэн хороолгож байгаа, Жибзундамбын дампуурал, бурханы шашнаар түрээ барьж, ард түмний эсрэг, хувьсгалын эсрэг бослого гаргаж, Л.Түдэвийн “Бүгд найрамдах улсын анхдугаар он” Богд Жибзундамба хутагтыг насан эцэслэснээс хойших долоо, найман сарын дотор болсон түүхэн үйл явдлуудыг 35 бүлэгт багтаан товчоолж /1925 онд болсон үйл явдлууд/ дүрсэлсэн байдаг. Зохиолч Д.Цэнджав “Цагаагчин гахай жил” түүхэн роман /УБ.2011, 2015/ Монголын уран зохиолын түүхэнд анх удаа монголын эрх чөлөө тусгаар тогтнолын төлөө, ноёд ихэс, язгууртан дээдсүүдийн эх оронч халуун сэтгэл, гавьяа зүтгэлийг түүхийн баримт түшиглэж, урт удаан хугацааны судалгаа шинжилгээний үндсэн дээр гаргаж тавьсан явдал нь түүхэн чухал их үйл хэргийн тухай, түүхэн чухал үйл хэргийг зангидаж Монгол Улсын тусгаар тогтнолын төлөө сэтгэлзүрхээрээнийлэнгэджихүйлийгэхлүүлсэнМонголУлсынсүүлчийнхаанVIII Богд Жибзундамба хутагтын дүрийг илүү бодитой өнцгөөс нь харж дүрсэлсэн нь ач холбогдолтой болсон юм. Зохиолчийн “Цагаагчин гахай жил”, “Тал сар” роман, тууж дахь Богд хааны дүрийг тодруулж гаргахад Наваан оточ, “сарьсан багваахай” Жамсан, “шор” Гунгааням, Говь түшээ гүн Чагдаржав нарын үг, яриа үйл хөдлөл их чухал байна.

Тайз, дэлгэцийн урлагт бүтээсэн VIII Богд Жибзундамба хутагтын дүр

“Сүхбаатар” УБ.1942., 171 тал /ЗХУ хуучнаар/ Ташкентын ЦОКС, Ленинградын “Ленфильм” студи., Найруулагч А.Г.Зархи., И.Е.Хейфиц

Зохиогч Б.Лапин, З.Л.Хацревин., А.Г.Зархи., И.Е. Хейфиц., /Зураглаач А.И.Гинзбург., Балдангийн Дэмбэрэл., Зураач А.Босулаев., Лувсангийн Гаваа., Хөгжмийн зохиолч Б.Арапов., В.Пушков /

Сүхбаатар - Л.Н.Свердлин

Ленин - М.М.Штраух

Чойбалсан - Гэлэгдож

Янжмаа- Өлзийбаярын Рэнцэнноров

Гомбо В.В.Грибков

Эрдэнэ гүн, Сю Шүй Жан Цагааны Цэгмэд

Баяр гүн Чимидийн Цэвээн

Барон Унгерн Н.К.Черкасов

Богд хааны дүр - Нямын Цэгмэд

Бадам эмч, галзуу өвгөн Банзрагчийн Равдан

“Нямын багш” хэмээн алдаршсан Ардын жүжигчин Нямын Цэгмэд тэрбээр тайз, дэлгэцийн/1942-1992/ урлагт 50 жилийн туршид Богд хааны дүрийг бүтээсэн байна.

“Өглөө”. УБ.1968., 153 тал
Ерөнхий найруулагч Дэжидийн
Жигжид
Зохиогч Ламжавын Ванган,
Чойжилийн Чимэд
“Төгсгөл” 1967., 188 тал
Ерөнхий найруулагч Жамъянгийн
Бунтар., А.Боброский
Зохиогч Базарын Ширэндэв.,
Ю.Семенов.,
“Тэмцэл” УБ.1971.,199
Ерөнхий найруулагч Дэжидийн
Жигжид
Зохиогч Ламжавын Ванган.,
Чойжилийн Чимэд.,

“Өглөө”. УБ.1968., 153 тал
Ерөнхий найруулагч Дэжидийн Жигжид
Зохиогч Ламжавын Ванган, Чойжилийн Чимэд
“Хатанбаатар”.., УБ.1981., 227 тал
Ерөнхий найруулагч Гомбожавын Жигжидсүрэн
Зохиогч Сономын Удвал., Гомбожавын Жигжидсүрэн
Богд хаан Нямын Цэгмэд
“Гарьд магнай” 1983 УБ..., 71 тал
Ерөнхий найруулагч Жамъянийн Бунтар,
Зохиогч Дэмидийн Хишигт., Шаравын Сүрэнжав

Богд хааны дүр Дарьсүрэнгийн Байдий

Далайцэрэн Даваагийн Батдорж
Молиго Очир Дашдэлэгийн Алтангэрэл.,
Дондогдулам хатан Т.Чойжилсүрэн /СТА/
Үйл явдал 1910-аад оны эхэн үеэс эхэлнэ.

“Мандах нарны туяа” УБ.1987., 102 тал
Ерөнхий найруулагч Халгарын Дамдин
Зохиогч Пүрэвийн Хорлоо
Бадамдорж Дэндэвийн Чимэд-Осор
Сүй Шү Жан Цэгмэдийн Төмөрбаатар
Догсом Чойн Хүрэл

“Солонгын таван өнгө” УБ.1978., 165 тал
Ерөнхий найруулагч Бадамсүрэнгийн Нагнайдорж
Зохиогч Түдэвийн Чимэд

Богд Дарьсүрэнгийн Байдий

Эх дагина Алтангэрэлийн Бүтэд

VIII Богд хаан Жибзундамба хутагтын дүрийг тайз дэлгэцийн урлагт хэрхэн бүтээснийг ажиглавал, “сохор богд”, “сохор төвд”, “бэлгийн бузар амьдралтай”, “яр тэмбүү тараагч”, “үлбэгэр, сул дорой, туйлбаргүй”, “архичин, завхай”, “шалиг, хорон мууг үйлдэгч”, “алуурчин” гэх зэргээр бүтээж ирсэн байх юм.

“Газар шороо мину зэ” 1997
Найруулагч И.Нямгаваа
Зохиогч Д.Маам
Богд хаан Дамбаринчингийн Хүрлээ

Энэхүү бүтээлд VIII Богд Жибзундамба хутагтын дүр маш тодорхойгүй бүрхэг дүрслэгдсэн /зүүдний ертөнцөөсөө сэрж буй/ төдийгүй зурвасхан гараад өнгөрдөг. Ёндонгийн Цог /МУГЖ/ Монголын тайз, дэлгэцийн урлагт Богд хааны дүрийг бүтээсэн.

“Чин ван Ханддорж” 1995., 270 тал
Найруулагч Лхагвын Эрдэнэбулган
Зохиогч Дамбын Төрбат., Жигжидийн Болдбаатар., Даваасүрэнгийн
Чинзориг

“Цагаан дуганы гэгээ” УБ.1995., 260 тал
Найруулагч Дагвын Содном
Зохиогч Пүрэвжавын Батсайхан
“Хааны сүүлчийн хатан” УБ.2000., 218 тал
Найруулагч Жамбын Солонго
Зохиогч Ламжавын Равдан., Чимидийн Гомбо
Энэнпил /Гэнэнпил/ Нацагдоржийн Батцэцэг
“Төрийн сүлд өршөө” УБ., 2005
Найруулагч Бадраагийн Бадар-Ууган

Б.Хишигсүх

Богд хаан бага хатан Гэнэнпилийн тухай түүхэн эмгэнэлт кино
Жүжигчин Уухааны Батбаатарын тайз, дэлгэцийн урлагт бүтээсэн
Богд хааны дүр

Найруулагч, АЖ Б.Мөнхдорж “Эцсийн шийд” жүжигт Богдын дүрд, залуу
жүжигчин У.Батбаатар тоглосон. Энд Богд хааны дүрийг нэлээд ухаалаг, ихийг
бодож тунгаадаг, төрийн зүтгэлтэн талаас нь бүтээсэн байна.

“Их хааны удам”

Найруулагч Г.Жигжидсүрэн

Зохиогч Ж.Пүрэвийн “Аянга” романаас сэдэвлэсэн.

“Долоон бурхан харвадаггүй” ., 2012

Найруулагч А.Мөнхсүх

Зохиогч Ж.Мөнхбат

Богд хаан /Уухааны Батбаатар/-ы дүрийг маш хүлээцтэй, шийдэмгий,
туйлбартай байдлаар үзүүлсэн.

Жүжигчин Чоймболын Болдын бүтээсэн Богд хааны дүр

“Богд хаан” ., 2012

Киноны зохиолыг төрийн шагналт зохиолч Д.Батбаяр

Ерөнхий найруулагч Б.Цогтбаяр

Ерөнхий зураглаач З.Ганхуяг, Б.Зундуй

Ерөнхий зураач О.Нямдаваа

Хөгжмийн зохиолч Төрийн хошой шагналт, Ардын жүжигчин, хөгжмийн
зохиолч Н.Жанцанноров

Богд хаан /жүжигчин Чоймболын Болд/-ы дүр их шинэлэг, энгийн /эзэн хаан,
язгууртан гэхээсээ илүү/, зарим хэсэгт орж ирсэн дэгс хэтрүүллийг эс тооцвол
харьцангуй залуу Богд хааны дүрийг бүтээжээ. Богдын багшийн дүрийг анх удаа
дэлгэцийн урлагт харуулсан болно.

/жүжигчин Чоймболын Болд/

Дунгаа /Дондогдулам/ Батдоржийн Батсумъяа

Монголын дүрслэх урлагт бүтээсэн Богд хааны хөрөг Монгол зургийн нэрт зураач “марзан” хэмээх Балдуугийн Шарав /1869-1939/. “Бизьяа цорж лам”, “Балдан гачин”, “Ёндон Балданчоймбол”, “Богд хаан” түүхэн хөргүүд, “Нэгэн өдрийн амьдрал” буюу “Монголын нэг өдөр”, “Үрс гаргаж байгаа нь”, “Богдын ногоон ордны амьдрал”, “Зуны ордны амьдрал”, “Лхас хот”, “Жанжин Сүхбаатар”, “Хувьсгалын бүрээч” 1911-1913, 1923 онд “В.И.Ленин” зэрэг хөрөг тус тус туурвисан нь шинэ цагийн монголын дүрслэх урлагт үнэт өв болон хадгалагдаж үлдсэн билээ.

Монгол зургийн нэрт зураач
“марзан” хэмээх Балдуугийн
Шаравын зурсан VIII Богдын хөрөг

ҮДБЭЧ-ын уран бүтээлчид Ардын уран зохиолч, СГЗ П.Бадарч, Төрийн соёрхолт СГЗ Д.Төрбат нарын цомлолоор “Оройн дээд” түүхэн дуулалт жүжгийг үзэгч түмэндээ хүргэсэн. Энэхүү бүтээлд 70 гаруй жилийн турш монголын түүхийг гуйвуулснаас болж бүдгэрсэн 1911 оны 12 сарын 29-нд болсон эрх чөлөө, тусгаар тогтнолын төлөөх үндэсний хөдөлгөөний үнэн түүхийг өгүүлжээ. Энэхүү түүхэн дуулалт жүжгийн гол дүрүүд нь харийн түрэмгийлэгчдийн эрхэнд 200 гаруй жил зовж шаналж туйлдаа хүрсэн монголын ард түмэн, эрх чөлөөг эрхэмлэгч дэвшилтэт үзэлт ноёд тайж нар болон ҮШ Богд Жавзундамба гэгээн нар болох юм. Түүхэн дүрүүдэд Ардын жүжигчин, тус чуулгын дуучин Д.Самбуу, МУГЖ.Н.Амгалан, С.Эрдэнэцэцэг, Д.Ширмэнтуйа, МУСТА Д.Амаржаргал, Б.Батмэнд, Ц.Түмэнжаргал, Х.Энхбаатар нар дуулж, жүжиглэсэн болно.

Уг тайзны бүтээлд 200 гаруй уран бүтээлчид, жүжгийн найруулагч зураачаар Д.Ганболд, хөгжмийн зохиолчоор М.Бирваа, удирдаачаар Н.Буянбаатар, хормейстр Ц.Буян-Орших, бүжиг дэглээч Х.Хашхүү, О.Цэцгээ нар ажиллажээ.

Summary

Agvaanluvsanchoyjinyamdanzanvanchigbalsamuu /1869-1924/,

Bogd Jebsundamba Khutuktu VIII, set his feet in the territory of Mongolia in 1874 when he was five.

Mongolian historical mazy time or the period of Mongolian national liberation revolution of 1911-1912 and Bogd Khaanate of Mongolia was the special stage in history. Historical figure Bogd Jebsundamba Khutuktu VIII, who played a significant role in the history of Mongolian Independence, has been described as a dark/sinister in the history, literature and art except over last ten years.

When Mongolia declared independence on the 29th of February in 1911, Bogd Jebsundamba was elevated to theocratic ruler and given a state seal, national flag and tribute. Moreover, the year was titled “Elevated by all” and historical statement to establish the government with five ministries was made.

In Mongolian literature, writer B.Rinchen described Bogd Jebsundamba Khutuktu VIII from one side in his historical trilogy “Uuriin tuya” (Dawn break). The character of Bogd Khan, the king of Mongolia, an resolute protagonist for Independent Mongolian liberty, initiator and leader of Mongolian people’s revolution of 1921 and Mongolian eminent statesman, was studied and created realistically in the novel “Tsagaagchin gakhai jil” by D.Tsendjav which tells the historical truth, different from the character of Bogd Khan in the novels “Tungalag Tamir” /1961, /1962/ by Ch.Lodoidamba and “Ikh khuvi zaya” /1978/ by S.Udval.

In stage and screen arts such as, “Sukhbaatar”, “Ugluu”, “Temtsel”, “Tugsgul”, “Khatanbaatar”, “Garid Magnai”, “Turiin suld urshuu”, “Khaani sulechiin khatan”, “Doloon burkhan kharvadagui”, “Bogd Khan” and libretto or musical play “Oroin deed” /2014/ by D.Turbat /which hasn’t been played at stage yet/, actors from all generations created the character of Bogd VIII with different tempers.

Here, the achievement, rights and wrongs of the works by the writers and actors who created the character of the last throne Bogd Jebsundamba Khutuktu VIII in Mongolian literature and art are characterized.

НОМ ЗҮЙ

1. О.Батсайхан., “Монголын сүүлчийн эзэн хаан VIII Богд Жавзандамба” /УБ.2008/
2. Н.Ганхуяг “Нүд” /УБ.2010/
3. Дурсамж, дурдатгалууд
4. Г.Жамсранжав “Роман урлах эрдэм” /УБ.1986/
5. “Монгол киноны нэвтэрхий толь”/УБ.2004/
6. Г.Навааннамжил “Өвгөн бичээчийн өгүүлэл” /УБ.1956/
7. Д.Намдаг “Шинэ Монголын шинэ театр” /УБ.1988/
8. Д.Цэдэв., “Шүлэг аялгууны шүтэлцээ” /УБ.2005/
9. Д.Цэнджав “Цагаагчин гахай жил” /УБ.2010, 2015/
10. Ferdinand Ossedowski. Beasts, Men end Gods. New York, E.R.Dutton Company, 1922, pp.145-154
11. Эх зохиолууд
12. Тайз, дэлгэцийн бүтээлүүд